

ΚΡΙΤΙΚΗ

Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, (Διδασκάλου τῆς Ὁρθοδ. Θεολογίας, Πρωτοπρεσβυτέρου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ Προϊσταμένου τῆς ἐν Μαγκεστρία Ἑλληνικῆς Κοινότητος), Τὰ θεμέλια τῆς Πίστεως: Κατηχητικά μαθήματα Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1924, σελ. ιστ' + 402 + 6.

Νέον χαρᾶς σκίρτημα προῦκάλισεν ἐν τῇ ψυχῇ μου ἡ δημοσίευσίς τοῦ νέου τούτου πονήματος τοῦ πασιγνώστου πλέον εἰς τὸν παρακολουθοῦντα τὴν παρ' ἡμῖν θρησκευτικὴν φιλολογικὴν κίνησιν κόσμον αἰδέσ. πατρὸς Καλλινίκου· μόλις ἐπερατώσαμεν τὴν μελέτην τῆς περὶ τοῦ «Χριστιανικοῦ Ναοῦ» ὀγκώδους αὐτοῦ συγγραφῆς, δὲν ἐπροφθάσαμεν δ' ἀκόμη νὰ ἀναγνώσωμεν τὴν πρώτην πεντηκοντάδα τῶν Ψαλμῶν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἡρμηνευμένου «Ἱεροῦ Ψαλτῆρος», καὶ ἰδοὺ ἄλλο μᾶς δωροφορεῖ ἔργον, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν θεμελιωδῶν τῆς θείας ἡμῶν πίστεως ἀληθειῶν τοῦτο ἀναφερόμενον.

Ἡ νέα αὕτη συγγραφή πρόκειται ἡμῖν ὡς ἔργον καθαρῶς κατηχητικόν. Ἐφ' ὅσον δὲ σκοπὸς τοῦ συγγραφέως ὑπῆρξεν ἡ διαφώτισις τῶν κυριωτέρων τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως ἀληθειῶν, βάσις καὶ ἀφετηρία τῆς περὶ αὐτῶν διδασκαλίας θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμεύσῃ τὸ Ἱερόν τῆς πίστεως Σύμβολον. Ἐντεῦθεν ἡ μεθοδικὴ οἰκονομία τοῦ ἔργου ὑπηγορευθῆ ὑπ' αὐτῆς τῆς ὑφῆς τοῦ Συμβόλου, περιλαμβάνοντος κατὰ σειρὰν τὰ περὶ Θεοῦ Πατρὸς πρῶτον, τὰ περὶ Θεοῦ Υἱοῦ δεύτερον καὶ τρίτον τὰ περὶ Θεοῦ Ἁγίου Πνεύματος πιστευτέα. Κατὰ τὸ διάγραμμα τοῦτο, ὁ συγγραφεὺς κατήρησε καὶ ὀκονόμησε τὰ κατηχητικά του μαθήματα εἰς Σειρὰς τρεῖς, πρὸς τὰ τρία κύρια θέματα τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ἀντιστοιχοῦσας. Καὶ ἡ μὲν πρώτη Σειρά, τὴν περὶ «Θεοῦ Πατρὸς» ἀλήθειαν περιλαμβάνουσα, πραγματεύεται περὶ τῆς ὑπάρξεως, τῆς οὐσίας καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, περὶ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, περὶ τοῦ ἀοράτου καὶ τοῦ δρατοῦ κόσμου, περὶ τοῦ ἀνθρώπου, περὶ τῆς θείας Προνοίας καὶ περὶ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ· ἔξαντλεῖται δὴλον ὅτι ἐν τῇ ἑξ ἑννέα μαθημάτων

ἀποτελουμένη σειρᾷ ταύτῃ ὅ,τι οὐσιῶδες ἀφορᾷ εἰς τὴν θεολογίαν, τὴν κοσμολογίαν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς διδασκόμενα. Ἡ δὲ δευτέρω Σειρᾷ, τὸ περὶ «Θεοῦ Υἱοῦ» ἐξετάζουσα, ἀναλύει ὅλον τὸ χριστολογικὸν ζήτημα κατὰ τὰ κυριώτατα αὐτοῦ σημεῖα εἰς δέκα μαθήματα, διαλαμβάνοντα, μετὰ γενικὸν περὶ τοῦ Κυρίου μάθημα, τὰ περὶ τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως, τῆς αἰτίας καὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἐνσαρκώσεως πιστευτέα, ἅτινα, μετὰ μάθημα εἰδικὸν περὶ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀκολουθοῦσι τὰ περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ Σταυροῦ, καὶ τὰ περὶ τῶν παθῶν, τῆς ταφῆς, τῆς ἀναστάσεως, τῆς ἀναλήψεως καὶ τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου. Τὴν τρίτην, τέλος, Σειρᾷν, ἔξ ἔνδεκα ἀπαρτιζομένην μαθημάτων, ἀποτελοῦσιν αἱ εἰς τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα» ἀναφερόμεναι ἀλήθειαι τῆς πίστεως, κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν: Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, περὶ τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν, περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν γνωρισμάτων αὐτῆς, περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, περὶ τῶν ἐξαγιαστικῶν τῆς Ἐκκλησίας μέσων, καὶ περὶ τῶν μυστηρίων τοῦ ἁγ. Βαπτίσματος καὶ τῆς ἁγ. Κοινωνίας, πάντα ἐπιστεγαζόμενα ὑπὸ δύο ἑξατολογικῶν μαθημάτων περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν καὶ περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς. Πάντων δὲ τῶν μαθημάτων προτάσσεται μάθημα «περὶ Πίστεως» τόπον ἐπέμον γενικῆς εἰς αὐτὰ εἰσαγωγῆς, ἀφητηρίας λαμβανομένης ἀπὸ τῆς πρώτης λέξεως τοῦ Συμβόλου· ἐν αὐτῷ ἀναλύεται ἡ ἔννοια τῆς πίστεως ἐν γένει, ἐξηγοῦνται τὰ εἶδη αὐτῆς καὶ καθορίζεται ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν πανεκκλησιαστικὸν καὶ προσωπικὸν τοῦ «πιστεύω» χαρακτήρα.

Ὡς αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ δηλοῦ, εἰς τὴν ἀπόφασιν πρὸς σύνταξιν τοῦ ἔργου του τούτου ἤχθη ἐκ τῆς μελέτης τῶν Κατηχῆσεων Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων. Ἄλλ' ἂν τοιαύτη ἐγένετο ἡ ἀφητηρία τοῦ συγγραφέως, εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν ὁμῶς τῶν ὑπ' ὄψει ἡμῶν κατηχητικῶν τοῦ μαθημάτων ἐνθεν μὲν ἐπεστράτευσεν τὴν προσωπικὴν λιπαρὰν γνῶσιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐνθεν δὲ διὰ τῆς πλουσίας του προσωπικῆς πείρας καὶ τῆς ἄλλης πλατείας μελέτης καὶ τῆς ἀμφιλαφοῦς του μορφώσεως προσεπάθησε νὰ ἐμφανισθῇ τελείως συγχρονισμένος πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς κατηχῆσεως. Ἐπὶ ἔτη μακρὰ προπαιδευθεὶς καὶ διαπραγματευθεὶς τὰ κατηχητικὰ θέματα καὶ εἰς οἰκιακὰς παραδόσεις, καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος, καὶ ἀπὸ τῆς ἔδρας γυμνασίων καὶ παρθεναγωγείων,

ἀπὸ φύσεως δὲ καὶ κλίσεως μελετηρότατος ἀμὰ καὶ ἐκλεκτικώτατος διδάσκαλος, ἀπεθησαύρισε δι' ἐνδελεχῶν μελετῶν πᾶσαν τὴν ἀναγκαίαν καὶ εἰς τὸ δύσκολον κατηχητικὸν ἔργον συμβάλλουσαν ἀπὸ τῆς Ἱστορίας, τῆς Μυθολογίας, τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας—ἡμετέρας καὶ ξένης—φιλολογίας, τῆς λαϊκῆς σοφίας καὶ τῆς ἰδίας προσωπικῆς πείρας γνῶσιν, τῆς ὁποίας τεκμήρια προφαίνονται κατὰσπαρτα διὰ πασῶν τῶν σελίδων τῆς προκειμένης συγγραφῆς.

Ἄλλ' ἢ χρεῖσις τοῦ ἀφθόνου, ὅσον καὶ χρησιμωτάτου τούτου ὑλικοῦ, διὰ τῆς γραφίδος τοῦ πατρὸς Καλλινίκου δὲν γίνεται ἐνταῦθα ἀπλῶς πρὸς ἐπίδειξιν πολυγλωσσίας, ἢ πρὸς διδασκαλίαν ξηράν. Δὲν ἐγνώρισα συγγραφεῖα ἀτυφέτερον τοῦ διὰ τῶν λιτῶν τούτων γραμμῶν κρινομένου, σπανίως δὲ μὲ κατένυξε συγγραφεὺς ὅσον ὁ πατὴρ Καλλίνικος. Διότι σκοποὺν τῆς συγγραφικῆς του «διακονίας» τάξας οὐχὶ τὴν μετάδοσιν γνῶσεων μόνον, ἀλλὰ πρὸ παντὸς τὴν ζωοποίησιν τῆς διδασκαλίας εἰς πράξιν, οὐδέποτε δι' ὧσιν ἔγραψεν ἐλάλησε πρὸς μόνην τὴν διάνοιαν, ἀλλὰ συνεχειρίσθη παραλλήλως καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ αἰσθήματος, τῆς καρδίας, ἐπὶ τῷ μοναδικῷ σκοπῷ νὰ κάμψῃ τὴν βούλησιν. Κατὰ ταῦτα, τὰ ἔργα τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως δὲν πρέπει νὰ κρίνωμεν ὠπλισμένοι διὰ τοῦ βλοσυροῦ φακοῦ τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης καὶ διὰ τοῦ διαβήτου τῆς ξηρᾶς γνώσεως. Ἄν δὲν ἀπατώμεθα, τὸ ἐπιστημονικώτερον ἐκ τῶν ἔργων του εἶνε ὁ «Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ» ἐν τούτοις αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς προκαταλαμβάνων ἐκ προοιμίου τὸν ἀναγνώστην, δηλοῖ ἐν αὐτῷ εἰσαγωγικῶς εἰς ἐπεξήγησιν τῆς μεθόδου του, ὅτι, καίτοι ὡς βάσιν τῶν ἐκζητήσεών του θέτει τὴν ἱστορικὴν πρὸ παντὸς ἔρευναν, καὶ ἐπ' αὐτῆς οἰκοδομεῖ, οὐχ ἦττον σὺν τῇ ἱστορικῇ ἐρευνῇ συμμυγνύει καὶ ποιάν τινα ἰδεολογίαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ποιεῖται τῆδε κακείσε «ἐπιστάσεις καὶ παρεκδρομὰς διδασκτικὰς ἢ ἐθνικὰς, δι' ὧν χειραγωγεῖται εἰς ἰδανικώτερας σφαίρας ἢ ψυχῆ» (σ. 8'). Τοῦτο τὸ γνῶρισμα κυριαρχεῖ ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις τοῦ πατρὸς Καλλινίκου ἀπὸ τῶν πρώτων σελίδων ἀμέσως ἀντιλαμβάνεσαι, ὅτι ἴσταται ἐνώπιόν σου οὐχὶ ἀκαδημεικὸς συστηματοποιὸς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, οὐχὶ ἐπιστήμων ἀποτεινόμενος πρὸς μόνον τὸν ἐγκέφαλόν σου διὰ τῶν ἑτεροβαρῶν ἐπιχειρημάτων τῆς λογικῆς, ἀλλὰ διδάσκαλος διδάσκων ἀμὰ καὶ παθαινόμενος, μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποτεινόμενος καὶ πρὸς τὸν ἔσω ἄνθρωπον τῆς καρδίας, κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰς χεῖράς σου, ἀτενίζων σε εἰς τὰς κό-

ρας τῶν ὀφθαλμῶν μετὰ συμπαθείας καὶ τρυφερότητος, καὶ προσπαθῶν νὰ δμιλήσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν ψυχὴν σου εἰς δευτέρου πρόσωπον, διὰ νὰ σοὶ μεταγγίσῃ τὴν ἰδικὴν του ἀλήθειαν, ἀλλ' ἅμα καὶ τὸ ἰδικόν του συναίσθημα. Ἡ καθαρὰ ἐπιστήμη οὐδέποτε ὀμιλεῖ πρὸς ἡμᾶς περὶ τῶν προσωπικῶν τοῦ συγγραφέως συναισθημάτων· ἐν τοῖς βιβλίοις ὅμως τοῦ Καλλινίκου ἔχομεν τὴν γνῶσιν βυθιζομένην εἰς τὸ συναίσθημα καὶ δι' αὐτοῦ χρωματιζομένην, ἢ καί, ὅπερ ταῦτόν, τὸ αἶσθημα ὁρμῶν νὰ μεταγγισθῇ ὡς γνῶσις ἅμα καὶ πεποιθήσις. Χύνει ὁ συγγραφεὺς τόσον αἶσθημα, θάλλπος καὶ ζῶην εἰς τὴν φωτίζουσαν γνῶσιν του, καὶ τόσον φῶς, τοσαύτην γνῶσιν εἰς τὸ συναίσθημά του, ὥστε, ἐνῶ καθιστᾷ οὕτω εὐχάριστον τὴν διδασκαλίαν του, ἀποφεύγει συγχρόνως μετὰ πολλῆς τέχνης καὶ εὐστροφίας τὴν συναισθηματικὴν μονομέρειαν.

Ἡ συγγραφικὴ αὕτη μέθοδος εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ πατρὸς Καλλινίκου, ἐπικουρουμένη, ἐν τοῖς ὑπ' ὄψει ἰδίᾳ «Κατηχητικοῖς μαθήμασί» του, τὸ μὲν ὑπὸ τῆς φυσικῆς γλαφυρότητος τοῦ καθ' ὅλου ὕφους αὐτοῦ, τὸ δὲ ὑπὸ ἐπιδράσεώς τινος τοῦ ὕφους πατέρων τινῶν τῆς Ἐκκλησίας, καθιστᾷ τὴν ἔκθεσίν του ἀληθῶς γοητευτικὴν. Εἶνε γνωστὴ εἰς τοὺς γνώστας τῶν ἔργων τοῦ συγγραφέως ἡ ποιητικὴ τρυφερότης τοῦ ὕφους του, ἡ καιριολογία τῆς κυριολεξίας καὶ ἡ εὐκαμπτος πλαστικότης καὶ τὸ χάριεν τῆς φράσεως. Τὰ γραφόμενά του εἶναι μεμελετημένα, διὸ καὶ μεμετρημένα, δυσκόλως τις εὐρίσκει ἐν αὐτοῖς λέξεις ἢ φράσεις ἢ ἐννοίας ἐκτόπους καὶ ἀποσκοπούς. Ἄλλ' εἶνε συγχρόνως καὶ ζωντανά, διότι εἶνε «βεβιωμένα», σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς προσωπικῆς πείρας καὶ πεποιθήσεως. Ἄλλ' ἐνῶ οὕτω ἐν οἷς λέγει ἐγγύνει τὴν ἔμφυτον ψυχῆς ποιητικῆς χάριν, θέλγει συγκρατῶν τὴν προσοχὴν διὰ τῆς δραματικότητος τοῦ ὕφους, καὶ τοῦτο προδίδει τὴν ἐπίδρασιν τὴν πατερικὴν. Ὁ συγγραφεὺς συχνάκις ὀμιλεῖ δι' ἐρωτηματικῶν, ἀπευθυνόμενος ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἀναγνώστην, κατασκευάζει ἐνστάσεις, καὶ ἐπάγεται ἀπαντήσεις καὶ ἀνασκευασ. Συσζητεῖ σχεδὸν μετ' αὐτοῦ. Ὅμιλων π.χ. περὶ θανάτων ἐπιτυγχανομένων διὰ τοῦ σοφοῦ συνδυασμοῦ ὑφρετώτων παραγόντων, προσάγων δὲ ἀναλογίας τινὰς ἐκ τοῦ καθαρῶς ἀνθρωπίνου βίου διὰ νὰ συμπεράνῃ ὅτι πολλῶ μᾶλλον ὁ Θεὸς δύναται οὕτω νὰ καθοδηγῇ τὸν ροῦν τῶν πραγμάτων, ὥστε νὰ σκορπίσῃ εὐλογίας καὶ ἀπὸ τῶν καταστροφῶν ἔτι, στρέφεται πρὸς τὸν ἀναγνώστην : «Ἄφετέ με νὰ σᾶς φέρω ἐν παραδείγμα' εἰς ἀνθρώπος περιπατεῖ παρὰ τὴν θάλασσαν...» κλπ. (109). «Καὶ βλέπε ἔξουσίαν τοῦ δυνατοῦ...» 226) κλπ.

Ἄλλὰ τὴν θέλγουσαν ταύτην ποικιλίαν τοῦ ἴφους, ἣτις τοσαύτην προσδίδει ἐνάργειαν καὶ εἰς τὰ σκοτεινότερας καὶ δυσληπτοτέρας ἐννοίας, ποιεῖ συγκεκριμένας καὶ τὰς μᾶλλον ἀφηρημένας παραστάσεις καὶ συγκρατεῖ ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον εὐχάριστον ἢ χρῆσις τῶν παρομοιώσεων, τῶν μεταφορῶν, τῶν παραδειγμάτων, τῶν εἰκόνων, τῶν ἀναγωγῶν, τῶν προσωποποιῶν, τῶν ἀνεκδότων, ἰστορημάτων καὶ διηγήσεων, χρῆσις δὲ καιρία καὶ μετὰ μέτρου, καὶ ἐν ἀγαστῇ λακωνικότητι φράσεως, ὅσον ἐγγωρεῖ ἐν τῇ ὅλῃ τῆς ἐκθέσεως οἰκονομία. Ἰδού μερικὰ παραδείγματα : «Ἡ τύχη εἶναι ἀκανόνιστος, ἰδιότροπος, παράλογος νόημα ἐν αὐτῇ δὲν ὑπάρχει. Εἶνε ὡς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου μελανώματα ἐνὸς ἐκσφενδονισθέντος μελανοδοχείου, τὰ ὅποια δὲν παρέχουν ἐννοίαν εἰς ὅσους Σαμπολλὸν καὶ ἂν τὰ δεῖξετε» (17). «Καθὼς κάδος δυνάμενος νὰ περιλάβῃ τὸν ὠκεανὸν ὅλον δὲν εὐρίσκεται εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην, οὕτω καὶ γλώσσα ἀνθρωπίνῃ δὲν ὑπάρχει νὰ ἐκφράσῃ ἐν ὅλῳ Αὐτοῦ τῷ πλάτει τὸν φύσει Ἀπερίληπτον» (26). «Τί ἰσχύει ὁ μοχλὸς χωρὶς τὸ ὑπομόχλιον, ἢ ἡ τρυτάνη ἀνευ ἀμφοτέρων τῆς τῶν πλαστίγγων; Οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη χωλὴ καὶ ἑτεροβαρὴς εἶναι, ἂν ἀπὸ τὴν δικαιοσύνην δὲν συνοδεύεται» (35). «Ἡ εὐδαιμονία τῶν πονηρῶν εἶναι ὡς ἡ τῶν λαχάνων: πρόσκαιρος. Αἱ θλίψεις τῶν δικαίων εἶναι ὡς τὰ κύματα τῶν ναυτιλλομένων: παροδικαί. Ὁ Θεὸς ἔστησεν ἡμέραν, καθ' ἣν θὰ ἀνταποδώσῃ εἰς ὅλους κατὰ τὰ ἔργα των. Βλέπε τὸ τέλος. Μὴ κρίνῃς τὸ ὅλον βιβλίον ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ πρώτου μόνον κεφαλαίου» (123). «Ἡ ἀμαρτία, πόρρω τοῦ νὰ εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν πᾶν τοῦναντίον, ὁμοιάζει πρὸς κόκκον ἄμμου, ὑπεισδύσαντα εἰς τὴν μηχανὴν τοῦ ὥρολογίου καὶ παρεμποδίζοντα ἤδη τὴν κανονικὴν του λειτουργίαν» (159). Θέλων νὰ παραστήσῃ πῶς ὁ Θεός, Πνεῦμα ὄν, τυγχάνει ὑπέρτερος τῶν ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου περιορισμῶν, γράφει: «ἡμεροδείκτας ὁ Θεὸς δὲν μεταχειρίζεται, πρόγνωσις καὶ ἀνάμνησις, εἰκόνες μεταβληταὶ τοῦ χθὲς καὶ τοῦ αὔριον, δι' Αὐτὸν δὲν ὑφίστανται» (29). Ἐν τῷ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου λόγῳ ἀντιβάλλον τὴν δαρβίνειον θεωρίαν πρὸς τὴν ἀγιογραφικὴν, τὴν μὲν ἱκανοποιουμένην μὲ μίαν μόνην δημιουργικὴν ἡμέραν, τὴν δὲ οὐχί, ἐπάγεται κατὰ μεταφορὰν πάλιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωπίνων πρὸς ἐνάργειαν μετίζονα: «Τὸν Θεὸν ὁ Χριστιανισμὸς θέλει οὐχὶ μόνον εἰς τὴν ἐξώθυραν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ προαύλιον καὶ εἰς τὴν αὐλὴν καὶ εἰς τὸν διάδρομον καὶ εἰς τὸν ἀντιθάλαμον καὶ εἰς τὸν θάλαμον καὶ

τὸ ὑπερφῶν καὶ εἰς τοὺς ἐξώστας καὶ πανταχοῦ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς δημιουργίας» (85). Ἴδου καὶ μία μεταφορὰ ἀπὸ τῆς ἱππεύσεως ἐπὶ περιπτώσεως παλινδρομήσεως εἰς μίαν παραδρομὴν ἐν τῇ ἀφηγήσει: «ὅταν πῆσῃ τι ἐκ τῶν χειρῶν ἱππέως, ὁ ἱππεὺς ἀναγκαίτιζαι πρὸς στιγμὴν τὸν ἵππον, στρέφεται εἰς τὰ ὀπίσω, πηδᾷ κάτω, ἀναλαμβάνει τὸ πεσόν, καὶ ἔξακολουθεῖ τὸν δρόμον του. Τοῦτ' αὐτὸ πρέπει νὰ πράξωμεν καὶ ἡμεῖς, οἷτινες ἐν τῇ εὐμῇ τοῦ λόγου παρετρέξαμεν λέξιν γονιμοτάτην εἰς ἰδέας, τὴν λέξιν Παντοκράτορα, δι' ἧς σπουδαιότατον κεφάλαιον διανοίγεται. . . » Καὶ οὕτω μεταξὺ τοῦ περὶ τοῦ ἀνθρώπου μαθήματος καὶ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ εὐρίσκει τρόπον νὰ παρενθέσῃ ἐν μάθημα περὶ τῆς Θείας Προνοίας (101). Περὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου τὸν λόγον ποιοῦμενος καὶ χαρακτηρίζων τὸν τοιοῦτότροπον ἐκ τοῦ γηίνου βίου ἀποχωρισμὸν αὐτοῦ ὡς ἔξοδον ἀνταξίαν πρὸς τὸν θαυμαστὸν βίον του, λέγει ὅτι κοινὴ καὶ ταπεινὴ ἀποχώρησις τοῦ Σωτῆρος ὁμοίᾳ πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀπὸ τοῦ βίου ἔξοδον «θὰ ἐπέθετε στέγην ἀγχιρὴν ἐπάνω εἰς κρυστάλλινον παλάτιον» (232', χαρακτηρίζων δὲ τὴν «ἀγιότητα» τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τῆς μχαιτάτης Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας ἐνώσεως, ἐπάγεται: «διότι τί ὄγει ὁ Θεῖος Λόγος καὶ δὲν ἀγιάζεται, ἐπὶ τίνος δὲ σκοτίας πίπτει ὁ χαριτόβροτος Ἥλιος καὶ δὲν τὴν καταχρυσώνει;» Ἐν τῷ περὶ θαύματος λόγῳ ἀναφέρων καὶ κβδηλείας τοῦ θαύματος προσάγει ἐκ τῆς ἰδίας του προσωπικῆς πείρας παράδειγμα: «Ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐπισκεφθεὶς ποτε ὠρισμένου τόπου ὠρισμένον ναόν, οὔτινος μετὰ τινος ἡμέρας θὰ ἐτελεῖτο ἢ ἐπέτειος, ἢ ἐκάστοτε ὑπὸ θαυματουργικῶν ἰάσεων σημειομένη . . . , εἶδον ἐν τῷ αὐλογῶν τοῦ ναοῦ πωλούμενον φυλλάδιον περιγράφον τὰ θαύματα τῆς ἐπειρείου τοῦ ἔτους ἐκείνου, ἢ ὁποῖα... ἀκόμη δὲν εἶχεν ἔλθει!» Πῶς δὲ γνωρίζει ἐπακαίρως νὰ ἐκλέγῃ εἰς κρείσσονα τῶν λεγομένων διασάφην πλείστα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ζωὴν, μαρτυρεῖ, φέρ' εἰπεῖν, τὸ τυχαίως ἐνταῦθα προσαγόμενον ἐκ τῆς 236 σελίδος παράδειγμα, ἐνθα ἡ ἀνάπτυξις περὶ τῆς μετὰ τὴν «εἰς τοὺς οὐρανοὺς» Ἀνάληψιν «ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς» καθέδρας τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ: «Εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ ὄχι ἐδῶ πρέπει τοῦντεῦθεν νὰ ἔδρευῇ τῶν ἀνθρώπων ὁ Ἀντιλήπτωρ, διότι οἱ οὐρανοὶ εἶνε τὸ κυβερνεῖον τῆς διασώσεως τῶν ψυχῶν. Ἄνω ὑψώσωμεν τὰς καρδίας, ἄνω ὑψώσωμεν τὴν διάνοιαν! Ἀπὸ τὸν κολυμβητὴν λάβετε παράδειγμα. Τὸ σῶμά του εἶνε κάτω ἀπὸ τὰ κύματα τῆς θαλάσσης, ἀλλ' ἡ κεφαλὴ του εὐρίσκεται ἔξω τῶν κυμάτων ὑπὲρ τὸ σῶμα ἀνυψωμένη»

καὶ τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα ἀναπνέουσα. Οὕτω συμβαίνει καὶ ἐδῶ. Τὸ σῆμα τῆς Ἑλλησπίας κυματοπαλαίει πεφουλακισμένον ὑπὸ τὴν ρευστὴν τῶν ἐγκοσμίων φύσιν, ἀλλ' ὁ Χριστός, ἡ κεφαλὴ του, ὀφείλει νὰ εἶνε ἄνω, ἔξω τῶν γηίνων κυμάτων, ἄλλην ἀτμόσφαιραν ἀναπνέων...».

Ταῦτα ἐκ τῶν πολλῶν παρέθεσα ἐνταῦθα διὰ νὰ παραστήσω ὅτι οὐδὲν ὁ συγγραφεὺς παραλείπει δυνάμενον νὰ καταστήσῃ σαφεστέρας καὶ ἐναργεστέρας καὶ τὰς δυσνοητοτέρας ἐννοίας καὶ νὰ ζωοποιήσῃ καὶ τὴν ξηροτέραν ἀφαίρεσιν. Ἐντεῦθεν τὸ ὕφος του ἀποβαίνει καὶ καλολόγον, ἀπεργαζόμενον τὰ ἔργα του αὐτόχρομα ἔργα λογοτεχνικά, εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν ὀφείλεται ἡ πραγματικὴ ἐντρυφήσις, ἣν αἰσθάνονται οἱ ἀναγνώσται αὐτῶν. Ἀδιστακτικῶς φρονῶ, ὅτι ἐὰν μὴ μόνον τὸ ὑπ' ὄψει σύγγραμμα τοῦ πατρὸς Καλλινίκου, ἀλλὰ καὶ τινὰ ἐκ τῶν παλαιότερον ὑπ' αὐτοῦ συγγεγραμμένων ἐξεδίδοντο ἀλλαγῶν ἐν μᾶ τῶν μᾶλλον διαδεδομένων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, θὰ ἀνεδείκνυον τὸν συγγραφεὰ αὐτῶν συμπαθεστάτην καὶ δημοφιλεῖ συγγραφικὴν φυσιογνωμίαν. Συγγραφῶν δὲ παρ' ἡμῖν καὶ διὰ τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν μεθ' ὅσου ἔρωτος, μεθ' ὅσης γονιμότητος, μεθ' ὅσης χάριτος καὶ καρποφορίας ἀόκνως ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν κοπιᾷ παρὰ τὰς κατατρυχούσας αὐτὸν νόσους, ἀποτελεῖ κυριολεκτικῶς μοναδικὸν παράδειγμα ἐν ταῖς τάξεσι τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ὀλοκλήρου, ὑφ' ἧς δὲ συνθήκας καὶ ἐκδίδει τὰ συγγραφόμενα, δύνата ἀσφαλῶς νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς εἷς τῶν Ἑλλήνων συγγραφικῶν ἡρώων, ὁ ἡρωισμὸς τῶν ὁποίων εἶνε ὅλως ἄγνωστος εἰς τοὺς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς συγγράφοντας καὶ ἐκδίδοντας ξένους συγγραφεῖς.

Τὰ ἀνὰ χεῖρας «Κατηχητικὰ μαθήματα» τοῦ πατρὸς Καλλινίκου ἀποτελοῦσιν ἔργον πρωτότυπον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πενιχρᾷ θεολογικῇ φιλολογίᾳ καὶ ἀπὸ μεθοδικῆς ἐπιπόψεως. Διότι καὶ ἄλλοι μὲν ἐπεχείρησαν νὰ ἀναπτύξωσιν ἐρμηνευτικῶς τὸ τῆς πίστεως Σύμβολον, ἀλλ' ὅμως ἄλλην ἔχομεν ἐν τῷ προκειμένῳ ἔργῳ καὶ τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν ἔκφρασιν. Ἐνώπιον ἡμῶν κεῖται μία εὐχάριστος, αὐτόχρομα γοητευτικὴ ἔκθεσις τῶν «θεμελιῶν τῆς πίστεως». ἐν τῇ ὁποίᾳ συμπλέκεται ἡ δογματικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἀπολογητικὴ κατοχύρωσις τῶν κυριωτάτων ἀληθειῶν τῆς ἐν Χριστῷ θείας Ἀποκαλύψεως μετὰ πολλοῦ τοῦ φωτὸς ἅμα καὶ τοῦ θάλπου, πείθουσα τὸ συναμφοτέρον, τὴν τε διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν, λαλοῦσα πρὸς τὸν ὅλον ἄριστον ἄνθρωπον καὶ ἱκανοποιοῦσα ἐν ταῦτῳ τὰς τε τῆς γνώσεως ἀπαιτήσεις καὶ

τῆς καρδίας τὰς ἐφέσεις καὶ τὰς ροπὰς. Διὰ τοῦτο, τὸ πόνημα τοῦτο συνιστάται θερμῶς ὡς κάλλιστον βοήθημα καὶ πρὸς πάντα μὲν ἐπιθυμοῦντα νὰ ἐντροφῶ εἰς τὰς θείας ἀληθείας ἵνα δύναται νὰ δίδῃ ἀπολογίαὶν παντὶ τῷ αἰτοῦντι λόγον περὶ τῆς ἐν αὐτῷ ἐλπίδος, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς διδάσκοντας τὴν ἱερὰν Κατήχησιν ἐν τοῖς ἐκπαιδευτηρίοις τοῦ κράτους καὶ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν ἱερέων προθύμους νὰ διδάσκωσι τὴν νεολαίαν ἐν τοῖς ναοῖς τῶν κατὰ τὰς τακτὰς κατηχητικὰς συγκεντρώσεις τῶν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΑΠΟ ΚΡΙΣΕΩΣ ΕΙΣ ΚΡΙΣΙΝ

Ἐν τῷ προηγουμένῳ τεύχει τοῦ περιοδικοῦ τούτου ὁ κ. Κ. Δουβουινιώτης, κρίνων τὴν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην πρὸ τινος ἀνακοίνωσιν<sup>1</sup> περὶ συμπληρώσεως τοῦ χάσματος τῆς πρὸς Διόγγητον ἐπιστολῆς διὰ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ ἁγίου Ἱεροθέου, ἐπισκόπου Ἀθηνῶν<sup>2</sup>, ἀπεφάνθη ὅτι τὰ ἐπιχειρήματά μου «εἶναι ἀτρεπῆ, ἀνίσχυρα καὶ αὐθαίρετα, οὐδὲν ἀποδαικνύοντα» καὶ ὅτι ἡ γνώμη μου «εἶναι ἀποκωιδιτή»<sup>3</sup>.

Ἡ παρούσα ἐπὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ κ. Δουβουινιώτου ἔρρανα σκοπὸν ἔχει νὰ καταδείξῃ κατὰ πόσῃν ἡ κρίσις αὐτοῦ εἶναι δικαία καὶ ἔγκυρος.

1.

Τρία ἐπιχειρήματα προσάγα ὁ κ. Δουβουινιώτης πρὸς στάθμισιν τῆς ἀξίας τῶν ἰδικῶν μου ἐπιχειρημάτων :

- 1.—Γενικώτερον : τὴν ἀπλῆν ἀνάγνωσιν τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφέντων.
- 2.—Ὅτι τὰ δύο ἀποσπάσματα δὲν συμπληροῦσιν ἄλληλα.
- 3.—Ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἁγίου Ἱεροθέου «δὲν ἠδύναντο νὰ γραφῶσι κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα».

Πραττέροντες τὸ πρῶτον ἐπιχείρημα, διότι ἡ ἀπλῆ ἀνάγνωσις, εἰς τοιαῦτα μάλιστα ζητήματα, δὲν εἶναι καλὸς σύμβουλος, ἐρχόμεθα εἰς τὸ δεύτερον.

Εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογικὴν μου παρατήρησιν ὅτι ὁ ἱερός τῶν ἀποσπασμάτων συγγραφεὺς ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀν-

1. «Γρηγόριος Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη. 1925, σελ. 117—129.

2. «Ε.Θ. ἀν. «Ἀνάπλασις», Ἀθήναι, 1942, φύλ. 19.20.

3. «Θεολογία», Ἀθήναι, 1925, σελ. 180—182.



θρησκεία αὐτοῦ, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ στρωφᾶται περὶ τὴν θεότητα τοῦ Κυρίου ἀπειτιάσει ὁ κριτικὸς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἐν ἑκατέρῳ τῶν ἀποσποσμάτων ὁ ἱερός συγγραφεὺς θέλει νὰ δείξῃ ὅτι Χριστὸς εἶναι Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ὁ αὐτός. Ἐπομένως δέ; «αὐθαίρετως νομίζω ὅτι τὰ τὰ δύο ἀποσπάσματα συμπληροῦσιν ἀλλήλα».

Ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ ἀξία τῶν παρατηρήσεων τούτων ἔγκειται εἰς τούτο ὅτι: ἂν μὲν τὰ δύο ἀποσπάσματα πραγματεύονται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἁ ἀρβῶ; πράγματος, τότε ἡ ταυτολογία εἴη ἀποκροῖσι τὸ συνεχές τῶν δύο ἀποσποσμάτων, ὅτι ἐπομένως δὲν ἀποτελοῦσι συνεχόμενα τμήματα ἐξ ἑσ; καὶ τοῦ ἐπιτοῦ ὄλου· τούτο δὲ δοκεῖ νὰ κατορθώσῃ τὴν ὑπόθεσιν μου· ἂν δὲ τὰ δύο ἀποσπάσματα δὲν εἶναι ταυτολόγος, εἶναι δὲ καὶ συνεχῆ, ἐν τισὶν περιπτώσει ἡ δύναμις τοῦ σχετικοῦ ἐπιχειρηματός μου δὲν ἐπβαίει τόσον εὐκαμπτος, ὡς ἠθέλησεν ὁ γ. Διευθυνώτης νὰ περαιοῖσθῃ, στηριζόμενος καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀποσποσμάτων καὶ αὐτῆς τῆς ὑποσημασίσεως.

Καὶ ἔπιαναλαμβάνομεν: τὸ πρῶτον ἀπόσπασμα ἐκθέτει τὴν περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ πίστιν ἡμῶν ὡς ἀνθρώπου· τὸ δὲ δεύτερον διδάσκει τὸν Ἰησοῦ Χριστὸν ὡς Θεόν. Δὲν θεολογεῖ περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς θεανθρώπου εἴτε εἰς τὸ ἓν, εἴτε εἰς τὸ ἄλλο ἀπόσπασμα. Παράστασις δογματολογικὴ περὶ ἀνθρωπότητος καὶ θεότητος εἶναι ξένη ἐν τοῖς ἀποσπάσμασιν. Ὅταν ἐν τῇ μελέτῃ μου γράφω ὅτι ὁ ἱερός συγγραφεὺς στρωφᾶται περὶ τὴν θεότητα, δὲν ἐννοῶ ὅτι δογματολογεῖ περὶ θείας φύσεως τοῦ Υἱοῦ· ἀλλ' ὅτι ἐκθέτων τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ὡς ἀπλῶς καὶ Γραφικῶς ἐκφράζει τὴν πεπίσθησιν αὐτοῦ ὅτι μὲν βλέπων τὸν Χριστὸν ὡς ἄνθρωπον, γεννηθέντα, ζήσαντα, δράσαντα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀποθανόντα, ἀναστάντα καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοξασθέντα<sup>1</sup>, ὅτι δὲ ὡς ἀποδειξαντα Θεὸν ἢ δύναμιν, ἐκεῖ ὅπου θὰ ἐβλέπε τις ἐν τῷ Χριστῷ σκανδαλιζούσας ἀνθρωπίνης ἀτελείας καὶ παθήματα<sup>2</sup>. Δὲν ὀμιλεῖ λοιπὸν ὁ ἱερός συγγραφεὺς περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς θεανθρώπου ἐν ἑκατέρῳ τῶν ἀποσποσμάτων, ἀλλ' ἐπὶ ἐν τῷ πρώτῳ ἐξιστορεῖ τὴν ἀσπ.ν. τὴν ἄνθρωπινον βίον τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ δευτέρῳ ἀποκαλύπτει καὶ διδάσκει τὰς θείας τοῦ Χριστοῦ ἰδιότηας καὶ ἐνεργείας.

Θι. κορθέτον ἐνταῦθα διεξοδικώτερον ἀνάλυσιν ἑκατέρου τῶν ἀποσποσμάτων πρὸς βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας ὅτι τὰ δύο ἀποσπάσματα δὲν

1. Ἀπόσπασμα I.

2. Ἀπόσπασμα II.

ταύτολογούσιν, ἀλλὰ συμπληροῦσιν ἄλληλα. Ἡ ἐπις ὁμοῦ; οὐκ ἡ ἀπλή ἀνάγνωσις, εἰς ἣν ὁ κ. Δουβουινιώτης; ἐναπιστεύθη τὰς κρίσεις αὐτοῦ, φ. μετατροπῇ εἰς μελέτην τοῦ πράγματος βαθεῖαν, καθιστᾷ περιττὴν τὴν ἐργασίαν ταύτην ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Ὁ κριτὴς ἐπικαλεῖται τὴν ἀντίληψιν τοῦ κατὰ τὴν ὑποσημείωσιν τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος χρησιμοποιοῦσαντος τὸ ἀποσπάσματα οὐκ «haec omnia congescit Hierotheus ut unum esse Christum demonstrare deum simul et hominem».

Ἄλλ' ἐκτός τοῦ οὐκ ἡ σημείωσις αὕτη ἀναφέρεται εἰς μόνον τὸ πρῶτον ἀποσπάσμα, δὲν δεσμεύει ἡ μᾶς ποσῶ; νὰ ἀποσπᾶμεν τὴν ἀποψιν αὐτῆς, διότι εἴτε ἤθελε θεωρηθῆ ὡ; περιλήψης, γραφίσα ἐν τῇ ᾧ τοῦ χειρογράφου, εἴτε, τὸ καὶ πιθανώτερον, ἤθελε μαρτυρεῖ τὸν χρησιμοποίησαντα τὰ ἀποσπάσματα οὐκ δὲν δύναται νὰ ἐμπνέη ἡμῖν ἐμπιστοσύνην ἐπιβητικὴν καὶ ἀπόλυτον.

Ἄν, ὡ; ἐγὼ τοῦλάχιστον φρονῶ, ἡ σημείωσις ὀφείλεται εἰς τὸν χρησιμοποιοῦσαντα τὰ ἀποσπάσματα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Χριστολογικῶν ἐριδῶν, δὲν εἶναι δυσεξήγητον διατὶ ἀντιλαμβάνεται οὕτως χονδρικῶς τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου ἀποσπάματος καὶ διατὶ ᾄδει ἀποδεικτικὸν τόνον εἰς τὸν ἱερὸν συγγραφεῖα, ἐνῶ δὲν φαίνεται τὰς αὐτοῦ τριᾶδι τὴν ἐν τοῖς ἀποσπάσμασιν.

Εἶναι ἡ ἡμεῖς λοιπὸν «ὀφθαλμοφανές», ὡ; διατίναται ὁ κ. Δουβουινιώτης, οὐκ εὖ συγγραφῶν; τῶν ἀποσπασμάτων ἐν ἀμφοτέροις θέλει νὰ δείξῃ οὐκ ὁ Χριστὸς εἶναι Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ὁ αὐτός; συνεπῶ, δὲ καὶ ἄδικος ἡ κρίσις αὐτοῦ περὶ αὐθαιρεσίας μου.

Τὸ τρίτον ἐπιχείρημα τοῦ κριτοῦ οὐκ εἶναι τὰ δύο ἀποσπάσματα τοῦ αἵτου Ἱεροθέου «δὲν ἠδύνατο νὰ γραφῶσι τὸ πρῶτον μετὰ Χριστοῦν αἰῶνα, ἀλλὰ πάντως, μετὰ τοῦτον» θὰ εἶχε σημασίαν, ἀ ἦτο, τῷ ὄντι, προαποδεδειγμένον οὐκ «σκοποῦσι νὰ δείξωσιν οὐκ ὁ Χριστὸς εἶναι Θεὸς ἅμα καὶ ἄνθρωπος» καὶ δὴ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς βιβλικῶν τῶν χριστολογικῶν συζητήσεων.

Ἄλλὰ καὶ τοῦτο πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι «ὀφθαλμοφανές», ὡ; θέλει ὁ κ. Δουβουινιώτης, καὶ ἐπομένως τὸ κῦρος τῆς γνώμης αὐτοῦ τίθεται ὑπὸ κρίσιν.

Ὁ κ. Δουβουινιώτης προσεῖδει εἰς τὰ ὑπ' ἐμοῦ γραφέντα τὴν μομφὴν οὐκ εὐδὲν ἀποδεικνύουσι ταῦτα; οὐκ ἐπομένως, ὁ ἀρχιμ. Καρκάδιος γράφων οὐκ ἔγραψε δὲν ἔβρινεν ἐπὶ λογικοῦ τινοῦ σχαδίου.

Φαιδόμενος τοῦ χώρου τοῦ περιοδικοῦ τούτου προτιμῶ καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ ἐμπιστευθῶ εἰς τὰ; δευτέρα; αὐτοῦ σκέψεις καὶ κρίσεις τῆν ἐπανόρθωσιν τῆς ἀδίκου ἀποφάνσεως τοῦ κ. Δουβουινιώτου.

Ἄρκουμαι μόνον νὰ δηλώσω ὅτι ἡ δογματικὴ κριτικὴ καὶ τὸ ἀπὸ καθέδρας ἀποφαίνεσθαι δὲν προσρίζονται καὶ δὲν ὑπισχυοῦνται τὴν διαλεύκανσιν τοιούτων ζητημάτων.

## 2

Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἐπιχειρημάτων μου, ὡς ἐνόμισαν ὁ κριτῆς, ἔταξε δύο ἐπιχειρήματα ἄλλα, «Ισχυρῆ, ὡς διατείνεται, καὶ ἀναμφίβολο, ἀποδεικνύοντα παρ. φινῶς τὸ ἐσφιλμένον τῆς γνώμης μου».

Μόνος ἐγὼ ὄμω, δυστυχῶς, δὲν αἰσθάνομαι «τῆς πασιφανείας» ταύτης τοῦ κριτοῦ τῆν εὐαγγελικότητα.

α'. — Ὁ κ. Δουβουινιώτης ἰσχυρίζεται ὅτι πάντες οἱ ἀσχοληθέντες πρὶ τῆν πρὸς Διόγνητον ἐπιστολὴν ἀποφαίνονται ὅτι αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφη πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ β'. αἰῶνος· ἀναφέρει δὲ ρητὸν τούτου ἀποδεικτικὸν λόγον ὅτι ἐκ τοῦ Ε' καὶ Ζ' κεφαλαίου τῆς ἐπιστολῆς «γίνεται δῆλον ὅτι οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοὶ ἦσαν ἤδη διαδεδομένοι καὶ γνωστοί». Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ ἀποσπάσματα, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐγράφησαν κατὰ τὸν Α' αἰῶνα, ἄρα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρῶσι τὸ χάσμα τῆς πρὸς Διόγνητον.

Ἄλλ' ἐν πρώτοις οὐχὶ πάντες ἀποδέχονται, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κριτῆς, τὴν ὀρθοῦσαν γνώμην· οὐδὲ αὐτοὶ δὲ οἱ ἀνάγοντες τὴν συγγραφὴν τῆς ἐπιστολῆς ἐπέκεινα τοῦ Β' αἰῶνος εἶναι πρὸς ἀλλήλους σύμφωνοι· εἶναι ἐπομένως ἐν τῇ ὁδοῦ τῆς ἐρεῦνης ἀκόμη ἡ περὶ τοῦ πράγματος τούτου ἀκρίβεια καὶ δὲν εἶναι ἄρα δίκαιον καὶ ὀρθὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐπιχείρημα «ἰσχυρὸν καὶ ἀναμφίβολον».

Ἐπειτα· σήμερον εὐρισκόμεθα πρὸ ἀνευρέσεως δύο τέως ἀγνωστων φιλολογικῶν ἀποσπασμάτων, καλῶς ἢ κακῶς σχεποδόντων ὑπότινος πρὸς τὴν πρὸς Διόγνητον ἐπιστολήν. Πρὸ τῆς ἀνευρέσεως αὐτῶν, ἔχόντων ἑκτὰ στοιχεῖα καθορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῶν, ἡ ἵδνατο ἡ Κριτικὴ τοιαύτας· ἡ τοιαύτας· νὰ μερφοῦτῃ γνώμης ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἀνευρεθέντων στοιχείων. Τίς θὰ ἄρνηθῇ ὅτι ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῶν δύναται νὰ προκύψωσι γνώμαι νέαι;

Ἐπομένως προέχει ἡ μελέτη τῶν ἀποσπασμάτων, ἥτις δύναται νὰ ἑυθμίση ὑποθέσεις καὶ σκέψεις, οὐχὶ δὲ νὰ καθορισθῇ ἡ ἀξία αὐτῶν ἐξ ὑποθέσεων ὀρεστικῶν ἔτι καὶ ἀκαθορίστων.

Καὶ τὸ ἄλλο : ὁ κ. Δουβουινιώτης λέγει ὅτι «*γίνεται δηλον*» ἐκ τοῦ Ε' καὶ Ζ' κεφαλαίου τῆς ἐπιστολῆς ὅτι οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοὶ ἦσαν διαδεδομένοι καὶ γνωστοί.

Ἄλλ' εἶναι αὕτη σφαλερὰ προκατάληψις καὶ ἄγαν ἐπισφαλῆς βᾶσις πρὸς πορισμὸν «*λοχυρῶν μάλιστα καὶ ἀναμφιβόλων ἐπιχειρημάτων*». Καὶ ἀκριβῶς μάλιστα, ὅπως ἐν τοῖς εἰρημένιοις «*κεφαλαίοις γίνεται μνεία τῆς ἐχθρας τοῦ κόσμου κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν διωγμῶν, συντόμως δηλαδὴ καὶ ἀορίστως, πᾶν ἄλλο δύναται νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ συγγραφεὺς τῆς πρὸς Διόγνητον περὰ τοὺς συστηματικοὺς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμούς.*

Ἐν τοῖς εἰρημένιοις κεφαλαίοις γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐχθρας κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν διωγμῶν· ἀλλ' ἐν μὲν τῷ Ε' κεφαλαίῳ (στῆχ. 10—17) οὐδὲν ἄλλο λέγει ὁ συγγραφεὺς ἢ ὅ τι καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος (βλ. Β' Κορ 6 8—10 Α' Κορ. 4, 10—13), οὐδ' ἀπηχεῖται πλέον τι τῆς δυσμενείας Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων κατὰ τὸν Α' αἰῶνα· ἐν δὲ τῷ Ζ' κεφαλαίῳ, ὅπου ἀναφέρεται περὶ τῶν χριστιανῶν ὅτι «*παραβαλλονται θηρίοις, ἵνα ἀρνήσωνται τὸν Κύριον*» (στῆχ. 7), εἶναι σαφῆς ὑκαινιγμὸς εἰς τὰς θηριωδίας τοῦ Νέρωνος.

Κατὰ ταῦτα τὸ προσαγόμενον ὑπὸ τοῦ κ. Δουβουινιώτου ἐπιχειρημα εἶναι ἀμφιβόλου δυνάμεως.

β'.—Ὁ κ. Δουβουινιώτης ἀσπάζεται τὴν γνώμην ὅτι τὰ μετὰ τὸ χάσμα συνεκδοθέντα μετὰ τῆς πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς δύο «*κεφάλαια* (11.12), εἶναι τμήματα ἄλλου ἔργου, μεταγενεστέρως τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Διόγνητον καὶ ὑπ' ἄλλου συγγραφέως γραφέντες. Συνεπῶς οὐδὲ λόγος δύναται νὰ γείνη περὶ γεφυρώσεως τοῦ χάσματος ὧς φέρεται τοῦτο ἐν τοῖς ὑπερχύσεισι ἐκδόσεσιν.

Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη οὔτε μοναδικὴ εἶναι, οὔτε συγκεντροὶ ὑπερῆσθαι στοιχεῖα τοσαύτης ὧς φρονεῖ ὁ κριτής, σημασίας, ὥστε νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὴν τὸ κῆρος ἐπιχειρήματος ἀναμφόβλου. Διότι καὶ ἡ περὶ δήθεν ἀνομοιότητος ὕψους των τελευταίων κεφαλαίων γωμάτευσις εἶναι ἐξεζητημένη, καὶ οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν, οὐδ' εἶναι ἀκριβῆς ἡ παρατήρησις ὅτι δήθεν «*ἡ μὲν πρὸς Διόγνητον ἐπιστολὴ ἀποτείνεται πρὸς ἓν ἄτομον, ἐνῶ τὰ μετὰ τὸ χάσμα δύο κεφάλαια πρὸς πολλά*».

Ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς τῆς ἐπιστολῆς, ὑπὸ τοῦ σκοποῦ τῆς συγγραφῆς ἐμπνεάμενος καὶ χειραγωγούμενος, δὲν εἶναι σταθερῶς δι' ὅλης

τῆς ἐπιστολῆς συνδεδεμένος πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Διογνήτου, ὅστις πολλοῦ τῆς ἐπιστολῆς ἐν τῇ ἀκρίβει τοῦ συγγραφέως θεωρεῖται ὡς ἀντιπροσωπευτικὸν σημεῖον τινὸς ἄτομον.

Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματος· ἐνῶ ἐν τῷ Κεφ. I τῆς ἐπιστολῆς καὶ II, 1 ἀποταίνεται πρὸς αὐτὸν εἰς ἐνικὸν ἀριθμὸν, ἀπὸ τοῦ II, 2—9 ἀποταίνεται πρὸς αὐτὸν εἰς πληθυντικόν.

Ἐξ ἄλλου εἶναι ἀνακριβής ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ κ. Δυοβουνιώτου ὅτι εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια, XI, XII, ὁ ἱερός συγγραφεὺς ἀποταίνεται πρὸς πολλὰ πρόσωπα ἀποκλειστικῶς.

Ἐν κεφ. XI, 7. 8 ὁ συγγραφεὺς, δι' ὃν λόγον ἀνωτέρω εἶπομεν, ἀποταίνεται πρὸς τὸν Διογνήτην, ποιούμενος χρῆσιν καὶ ἐνικῆς καὶ πληθυντικῆς ἀριθμοῦ: «ἦν χάριν μὴ λυπῶν ἐπιγνώσῃ ἃ λόγος ὁμιλεῖ δι' ὧν βούλεται, ὅτι θέλει (στίχ. 7)· ὅσα γὰρ θελήματι τοῦ κελσόντος λόγου ἐκινήθημεν ἐξῆσαι μετὰ πόνου, ἐξ ἀγάπης τῶν ἀποκαλυφθέντων ἡμῖν γινόμεθα ὑμῖν κοινωνοί». (Στίχ. 8).

Ἐπειτα ἐν XII, 7: «Ἦτο σοι καρδία γνῶσις, ζῶν δὲ λόγος ἀληθείας, χαρούμενος· οὐ ξύλον φέρων καὶ καρπὸν αἰσίων τρυφῆς εἰς αἶμα τὰ παρὰ Θεῶν ποθούμενα...», ἐνῶ ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ τούτου τοῦ XII κεφαλαίου (στίχ. 1) ποιεῖται χρῆσιν πληθυντικῆς ἀριθμοῦ: «Οἱ ἐντυχόντες καὶ ἀκούσαντες μετὰ σπουδῆς εἰσεσθε (πρὸ βλ. I, 1: «ὑπερσπουδακότες ἐπὶ τὴν θεοσέβειαν τῶν χριστιανῶν μαθεῖν») ὅσα παρέχει ὁ Θεὸς τοῦ ἀγαπᾶσθαι ὁρθῶς».

Ἄν ἠθέλομεν λάβει ὡς κριτήριον τῆς συναφείας ἢ μὴ τῶν δύο τελευταίων κεφαλαίων πρὸς τὰ δέκα προηγούμενα τῆς ἐπιστολῆς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐνικῆς ἢ πληθυντικῆς ἀριθμοῦ καὶ ἂν, ὡς ἐκ τούτου, ἐπετρέπετο νὰ ἀποφανθῶμεν ὅτι τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια τῆς ἐπιστολῆς (XI, XII) ἀνήκουσιν εἰς ἄλλον συγγραφέα, τότε διατὶ νὰ μὴ ἀποφανθῶμεν ὅτι ὁ μὲν στίχ. 7 τοῦ XI κεφ. ἀνήκει εἰς ἄλλον συγγραφέα, ὁ δὲ στίχος 8 πάλιν εἰς ἄλλον; Καὶ διατὶ νὰ μὴ ἀποφανθῶμεν ὅτι τὸ XII, 1 ἀνήκει εἰς ἄλλον συγγραφέα καὶ τὸ εὐτὸ XII, 3. 8 ἀνήκει εἰς ἄλλον;

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὸν ἐπιλογικὸν καὶ καταληκτικὸν χαρακτήρα τῶν δύο τούτων κεφαλαίων ἐν σχέσει πρὸς τὰ προηγούμενα, κατ' ἑμὲ τοῦλάχιστον, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ γείνη κἄν λόγος.

Καὶ τὸ τελευταῖον λοιπὸν ἐπιχείρημα τοῦ κ. Δυοβουνιώτου πῶς ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἰσχυρὸν καὶ ἀναμφίβητον καὶ ἡ γνώμη του ἀπο-

μένως «δι συνδέω τρία τεμάχια ἔργων ἀποδεδειγμένως διαφόρων συγγραφέων εἰς ἓν» δεῖται ἀναθεωρήσεως, ὡς ἐν γένει δεῖται τοιαύτης καὶ ἡ ὅλη αὐτοῦ περὶ τῆς ἔργασίας μου κρίσις.

ΑΡΧΙΜ. EMMANOYHΛ I. KAPHIAΘIOΣ

**Πρωτιερέως Ἰβάν Γόσιεφ**, Διευθυντοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Ἱστορικο—ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σόφιας, Τὸ ἀντιμνησίον. Λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιαστικο—ἀρχαιολογικὴ μελέτη. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἀντιμνησίου τῆς Ὁρθοδ. Ἐκκλησίας, μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιστάσεως περὶ τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐν χρήσει ἀντιμνησίου. Μετὰ 25 εἰκόνων, ἐν Σόφια, 1925, σελ. VI+130.

Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ ἐξετάζεται τὸ ὄνομα, ἡ διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν ἱστορικὴ ἐξέλιξις, ἡ χρῆσις τοῦ ἀντιμνησίου, περιγράφονται δὲ καὶ παρατίθενται τὰ σπουδαιότερα τῶν ἀντιμνησίων (κατὰ προτίμησιν ἐκ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ρωσίᾳ Ἐκκλησιῶν) καὶ ἀνάζητοῦνται τὰ πρότυπα. Ἐν τέλει ἐπιτάσσεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σλαβικὴ, ἑλληνικὴ καὶ ξένη).

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἄξιος ἐπαίνου, διότι πραγματεύεται ἀρχαιολογικὸν καὶ λειτουργικὸν θέμα, διὰ τὸ ὁποῖον ἐλάχιστοι μέχρι τοῦδε ἠσχολήθησαν καὶ μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα θέματα, χωρὶς νὰ καταστήσωσι τὸ ἀντιμνησίον ὑποκείμενον ἰδίας μελέτης. Ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὸ θέμα προσέφερον ἐσχάτως καὶ οἱ Σ. Πετριδης (ἐν *Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie*, τόμ. Α', Paris, 1907, σ. 2319—2326 ἴδιον ἄρθρον περὶ ἀντιμνησίου) καὶ ὁ πρωτοπροσβύτερος Καλλίνικος ἐν τῷ βιβλίῳ του (Ὁ Χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀλεξάνδρεια, 1922, σελ. 208—216), τοὺς ὁποίους φαίνεται, ὅτι δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ συγγραφεὺς.

Ἡ προκειμένη μελέτη τοῦ φιλοπόνου κληρικοῦ συμβάλλει ὁμοίως εἰς τὴν κατανόησιν καὶ διευκρίνισιν τῆς ἱστορίας τῆς ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς λατρείας.

**Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.** Ἔτος Α'. Ἀθῆναι 1924. (Σελίδες 284).—Εἰς ἐκ τῶν σκοπῶν τῆς ἐν Ἀθήναις γνωστῆς Ἐταιρείας ταύτης ὑπῆρξεν ἀπ' αὐτῆς τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς καὶ ἡ ἔκδοσις περιοδικοῦ προορισμὸν ἔχοντος νὰ προαγάγῃ παρ' ἡμῖν τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς. Ἐξευρεθέντων ἐπ' ἐσχάτων εὐτυχῶς τῶν πρὸς τοῦτο ἀνάγκαιων πόρων, ἐπετεύχθη ἡ πρὸς τὸ παρὸν ὑπὸ τύπον Ἐπετηρίδος ἔκδοσις

τοῦ περιοδικοῦ, προσπάθειαι δὲ καταβάλλονται ὅπως μεταβληθῇ αὕτη εἰς συχνότερον περιοδικὸν δημοσίευμα. Καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν ἐν τῇ Ἐπετηρίδι ταύτῃ δημοσιευομένων πραγματικῶν καὶ ἡ καθ' ὅλου ἐσωτερικὴ ἐμφάνισις αὐτῆς ἐμποιοῦσιν ἀρίστην ἐντύπωσιν, περιποιούσιν δ' ὄντως τιμὴν εἰς τὰς παρ' ἡμῖν βυζαντινὰς ἐρεῦνας. Τὰ περιεχόμενα τῆς Ἐπετηρίδος εἶνε τὰ ἀκόλουθα: Φ. Κουκουλέ, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκῃς Εὐσταθίῳ Κ. Ἀμάντου, παρατηρήσεις τινὲς εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Γεωγραφίαν. Β. Κ. Στεφανίδου, Οἱ Πάπαι Κελεστίνος ὁ Α' καὶ Λέων ὁ Α' ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς βυζ. αὐτοκράτορας καὶ τὰς ὑπ' αὐτῶν συγκαλουμένας Οἰκομ. Συνόδους. Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Κρίσεις περὶ τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου. Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Διαλεκτολογίαν. Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμίῃ μὴ μὴ τῆς Φανερωμένης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μετὰ τρούλλου). Ι. Βογιατζίδου, Τὸ χρονικὸν τῶν Μεταώρων (ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία). Α. Α. Παπαδοπούλου: Τὰ Θεανδρικὰ μυστήρια καὶ ἡ θεανδρική πανδαισία παρὰ τῷ Σιμοκάτῃ. Α. Ευγκοπούλου Βυζαντινὴ παράστασις μηνός. Μιχ. Στεφανίδου, Τὸ ἀκουστικὸν «μυστήριον» τοῦ Βυζαντίου. Γ. Ν. Χατζηδάκι, Ἡ πρώτη ἀναγέννησις τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων. Χ. Α. Νομικοῦ, Τὸ πρῶτον τζαμί τῆς Κων]πόλεως. Ν. Γιαννοπούλου, Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα Βυζαντιναὶ μοναί. Χρ. Παντελίδου, Εὐλίονον ἀντιμήσιον. Τοῦ αὐτοῦ, Συμπλήρωσις καταλόγου ἡγουμένων μονῆς Κύκκου. Ε. Α. Πεξοπούλου, Συμβολαὶ κριτικαὶ καὶ γραμματικαί. Π. Α. Φουρική, Ἡ Πρέβεζα. Α. Σιγάλα, Ἡ διασκευὴ τῶν ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου παραδεδομένων θαυμάτων τοῦ ἁγ. Θεοδώρου κτλ.

**Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.** Περίοδος Β'. τόμ. Α'. τεύχη α—δ. ἔτ. 1924. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Γεώργιος Λαμπάκης.—Ἀνδρέου Ευγγοπούλου, Σπαράγματα ἱστορημένου Εὐαγγελίου.—Ἀλεξ. Φιλαδέλφω, Βυζαντινὰ ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλ. Κορίνθου.—Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἡ Μονὴ Ὁσίου Μελετίου καὶ ὁ Μητροπ. Ἀθηνῶν Νικάνωρ.—Κωνστ. Δυοβουνιώτου, Ἀνέκδοτοι Ἐγκόκλιοι καὶ ἔγγραφα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης.—Δημ. Πασχάλη, Ἡ χριστιανικὴ Ἀνδρος.—Σ. Στράτη, Διασωθεῖσαι χριστιανικαὶ

ἀρχαιότητες Σερρών.— Ἄγδρ. Ξυγγοπούλου Ἡ Παναγία τοῦ Καίρου.— Ἄ. Ὁρλάνδου, Ευλόγλυπτος Βυζαντινὴ θύρα.— Γεωργίου Σωτηρίου, Ἡ συλλογὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.— Ν. Γιαννοπούλου, Χριστιανικά καὶ Βυζαντινὰ γλυπτὰ Χαλκίδος.— Λ. Βύργινεο, Ἡ Θεσσαλονικὴ παρὰ τῶ Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, Σελουσία.— Ἄλεξ. Φιλαδέλφω, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως.

**Μπάμπη Ἀννίνου**, Ἱστορικὰ Σημειώματα, Ἐν Ἀθήναις 1924. Περιλαμβάνονται πρὸς ταῖς ἄλλαις ἱστορικαὶ πραγματεῖαι περὶ τοῦ Παπουλάκη καὶ περὶ τῆς ἐκστρατείας Ἰερέων. Πρόκειται περὶ τῆς κατὰ τὸν 13' αἰῶνα ἐκστρατείας, ἣν διοργάνωσεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης Τιμόθεος, ἐκ τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας Τυπάλδου Φορέστη, στρατολογήσας ἱκανοὺς ἱερεῖς πρὸς βοήθειαν τῶν Ἐνετῶν κατὰ τῶν Τούρκων τῶν ἐν Λευκάδι καὶ ἐν Ἡπείρῳ.

**Πολυκάρπου Συνεδινού**, Μητροπολίτου Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως, Ἐκκλησία καὶ πολιτεῦμα. Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας» Ἀθῆναι, Τύποις «Φοῖνικος», 1925.

† **Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀρ. Ρουμπάνη**, πρῶην Ἀ' Γραμματέως τῆς Τεραῆς Συνόδου. Ὁ Πνευματικὸς Ποιμὴν. Ἀθῆναι 1925.— Δύο λόγοι ρηθέντες μὲν κατὰ τὰς ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν τῆς ἐν Τριπόλει Ἱερατικῆς Σχολῆς, ἧς ὁ σ. διετέλεσεν ἐφ' ἱκανὸν διένθυπτός, πραγματευόμενοι δὲ ὁ μὲν περὶ τῶν πνευματικῶν, λειτουργικῶν καὶ ποιμαντορικῶν καθηκόντων τοῦ ποιμένος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ δὲ περὶ τῶν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ ἀγῶνων αὐτοῦ.

**Δημητρίου Π. Πασχάλη**, Σύρος.— Ἄνδρος. Ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Σύρου (1824—1924) ἐν «Κυκλαδικῷ Βήματι» Α', 3, 20 Φεβρ. 1925.

**Μιχαὴλ Κ. Στεφανίδου**, Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, Ὁ Ἀριστοτέλης ὡς φυσιοδίφης. Ἀθῆναι 1925.

**Εὐαγγέλου Π. Παπανευτάσου**, Καθηγητοῦ ἐν τῷ Ἀβερωφείῳ Γυμνασίῳ Ἀλεξανδρείας, Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως (δευτερολογία). Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας». Ἀθῆναι 1925.

**Γεωργίου Α. Σωτηρίου**, Καθηγητοῦ τῆς Ἐκκλησ. Ἀρχαιολογίας καὶ Ἑλληνολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, Ἀρχαιολογία τῆς Χριστιανικῆς Τέχνης καὶ Ἑλληνικῆ Χριστιανικῆ ἐπιγραφικῆ. Πηγαὶ καὶ οὐσία τῆς χριστιανικῆς Τέχνης. Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἐκκλησ. Ἀρχαιολογίας καὶ παλαιογραφίας. Ἀθῆναι 1925.